

Mierzwińska, Joanna

Zastosowanie pieczęci w kulturach Grecji i Krety epoki brązu

Studia i Materiały Archeologiczne 11, 41-50

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Joanna Mierzwińska

Zastosowanie pieczęci w kulturach Grecji i Krety epoki brązu

Fragmenty gliny z odciskami pieczęci były znajdowane od dawna podczas wykopaliisk prowadzonych w obrębie stanowisk datowanych na okres epoki brązu. Początkowo nie budziły one większego zainteresowania wśród badaczy. Później jednak okazało się, że na ich podstawie można dowiedzieć się wiele o społecznej organizacji posługujących się nimi niegdyś ludzi. Ze względu na swoje zastosowanie, te niepozorne bryłki gliny w pełni zasługują na miano dokumentów. Służyły jako etykiety identyfikujące towary, określające ich przeznaczenie, pochodzenie lub właściwości, jako pokwitowania, promesy zapłaty, świadczyły o nienaruszeniu zamknięcia przez osoby niepowołane.

Dokumenty te były ostemplowane jedno lub wielokrotnie przez jedną lub kilka pieczęci, niekiedy nosiły także krótkie inskrypcje. Można wyodrębnić trzy zasadnicze typy:

1. dokumenty niezależne od przedmiotu transakcji – krążki, *noduli*¹, półksiężycy (fig. 1);
2. plomby bezpośrednie – plomby lejcowate służące do zamykania drzwi (fig. 2) i plomby blokujące bądź oblepiające wylew naczynia (fig. 3);
3. plomby pośrednie – węzélki wiszące (o jednym lub dwóch otworach, przyczepiane do sznurka zwisającego z przedmiotu) i węzélki o płaskim spodzie (przyczepiane do sznurka obwiązującego przedmiot) (fig. 4).

Na terenie Grecji i Krety pieczęci znane były od neolitu². Te najwcześniejsze to przeważnie importowane z Bliskiego Wschodu kościane cylindry oraz wyroby miejscowe o prostych ornamentach geometrycznych, czasem przypominających

Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr. hab. Kazimierza Lewartowskiego, przedstawionej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w 1999 roku.

¹ W literaturze przedmiotu używa się nazw dokumentów w języku pierwszej publikacji, co powoduje, że w jednym tekście pojawiają się słowa w kilku językach. Łacińskie słowo *nodulus* (w liczbie mnogiej *noduli*) używane jest do oznaczenia bryłki gliny z odciskiem, niemocowanej do przedmiotu; w angielskim tłumaczeniu *nodule* określa natomiast węzelek. *Nodulus* jest jedyną formą, jaką pozostawiłam w obcym języku; wszystkie pozostałe nazwy zostały przetłumaczone.

² J. Makkay, *Early Stamp Seals in SouthEastern Europe*, Budapest 1984.

wątek tkaniny. Używane były do ozdabiania różnych powierzchni i noszone jako biżuteria podkreślająca, ze względu na swoją wartość, status właściciela. Duży zespół takich zabytków znaleziono w grobach tolosowych w dolinie Messara, używanych przeważnie w okresie wczesnominojskim. Pojedyncze plomby z tego okresu znaleziono m. in. w Chamaleuri, Myrtos i Knossos. Jednak wydaje się, że aż do okresu wczesnohelladzkiego II (**tab. 1, tab. 2**)³ nie można mówić o zastosowaniu administracyjnym pieczęci, ponieważ nie istniały jeszcze odpowiednio skomplikowane struktury społeczne. Pierwsze zwarte zespoły pieczętowanych plomb, tzw. bezpośrednich (czyli umieszczanych wprost na zabezpieczanym przez nie przedmiocie), pochodzą z warstw wczesnohelladzkich II stanowisk Lerna w Argolidzie i Geraki w Lakonii. W obrębie pierwszego z nich znaleziono różne typy dokumentów. W Domu Dachówek w pokoju XI, którego jedyne drzwi prowadzą na zewnątrz budynku, odkryto plomby przypominające z wyglądu lejek (służące do pieczętowania kołków używanych w basenie Morza Śródziemnego do zamykania drzwi lub większych skrzynek). Znaleziono tam także kilka typów plomb związanych z naczyniami (niewielkie wylewy w całości zalepiano gliną, na której odciskano pieczęci, zaś wylewy o większej średnicy owijano plecionką i pieczętowano pod krawędzią). Po przyjrzeniu się motywom odcisniętych pieczęci stwierdzono, że w obrębie stanowiska istniała nieliczna grupa kilku osób uprawnionych do otwierania określonych drzwi. W niektórych wypadkach wymagana była obecność dwóch z nich na raz. Fakt, iż zwarty zespół zabytków znaleziono w pomieszczeniu, do którego jedyny dostęp budowniczy przewidzieli z zewnątrz budynku, skłaniał badaczy do interpretowania osady w Lerna jako punktu poboru należności i redystrybucji nagromadzonych dóbr, a nawet jako faktorii handlowej⁴ (na co mogła wskazywać obecność sztabek ołowiu uformowanych na kształt skór bydlęcych). Druga grupa zabytków pochodzi z pomieszczeń murów obronnych typu kazamatowego otaczających Lerne. Znaleziono tu połamane plomby służące do zamykania pitosów (plombowanie tych dużych naczyń zasobowych wskazuje na kontrolowane wydzielanie ich zawartości, np. zboża). Około 180 fragmentów tego samego typu dokumentów (nieznacznie późniejszych od lernejskich), o zbliżonych motywach, odkryto także niedawno w Geraki⁵. Tak więc, mamy do czynienia z dwoma stopniami zabezpieczenia dóbr. Po pierwsze limitowany jest już sam dostęp do magazynu – mogą się tam dostać wyłącznie posiadacze odpowiednich pieczęci, niekiedy pod wzajemnym nadzorem. Po drugie, zaplombowane są znajdujące się wewnątrz naczynia.

³ W tekście użyte są wyłącznie nazwy okresów chronologii względnej. Zamieszczone na końcu tabeli zestawiają tradycyjne chronologie względne według A. Evansa i G. Walberg oraz według pałaców kreteńskich z chronologią bezwzględną według V. Hankeya i P. Warrena; cf. A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos I–IV*, London 1921–1935; G. Walberg, *Kamarea. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery*, Uppsala 1976.; V. Hankey, P. Warren, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol 1989.

⁴ J. Weingarten, *Another look at Lerna: an Early Helladic Trading Post?*, OJA 16, 1997, p. 147–166.

⁵ J. Weingarten et al., *Early Helladic Sealings from Geraki in Lakonia, Greece*, OJA 18 (4), 1999, p. 357–377.

Po okresie wczesnohelladzkim na Łądzie Greckim, jak się wydaje, zaprzestano używania pieczęci aż do początków kultury mykeńskiej⁶.

Niewiele młodszy od wyżej omówionych depozyt składający się także z plomb bezpośrednich, ostemplowanych przez pojedyncze pieczęci, pochodzi z warstw średniominojskich II B Starszego Pałacu w Fajstos w dolinie Messara na Krecie. W pokoju 25 znaleziono ich około 6500 – przede wszystkim typu lejkowatego, a także tych używanych do zamykania naczyń o niewielkich średnicach wylewu. Znakomita większość zabytków jest zniekształcona, prawdopodobnie na skutek zdejmowania ich zanim zaschła glina. Na rewersie oprócz śladów kołka często można dostrzec zniekształcony odcisk poprzedniej pieczęci, co świadczy o częstym otwieraniu i zamykaniu zabezpieczanych w ten sposób drzwi⁷. Plomby z pałacu w Fajstos, podobnie jak we współczesnych mu pałacach bliskowschodnich⁸, przechowywane były przez określony czas dla celów księgowych. Po jego upływie sporządzano „bilans” i niepotrzebne już dokumenty wyrzucano. W tym konkretnym wypadku użyto ich do wyrównania terenu pod nową posadzkę w pokoju 25. W pokojach LI–LV i 11 pałacu znaleziono także 12 krążków. Są to pierwsze stemplowane dokumenty z obszaru kultur egejskich, nie mocowane do przedmiotu, którego dotyczą, stanowiące rodzaj pokwitowania⁹. Z tego samego okresu, tzw. Starszych Pałaców, pochodzą depozyty pałacu i Dzielnicy Mu w Mallia, pałacu w Knossos i pałacu w Petras¹⁰, zwane hieroglificznymi od używanego w tym czasie pisma. Począwszy od tego okresu w obrębie tych samych stanowisk krążki i plomby pośrednie (tzw. węzélki przyczepiane za pomocą sznurka) współwystępują z plombami bezpośrednimi. Miejsca, w jakich najczęściej znajdowane są dokumenty, interpretowane są jako magazyny lub archiwa, bądź jako pomieszczenia kultowe. W pierwszym przypadku dokumenty mogą być odkrywane wraz z naczyniami o za-

⁶ J. Younger wysunął hipotezę, że kilka niepewnie datowanych pojedynczych pieczęci może pochodzić z okresu Średnihelladzkiego; cf. J. Younger, *Seals? From the Middle Helladic Greece*, Hydra 8, p. 35–52.

⁷ E. Fiandra ustaliła doświadczalnie, że musi upłynąć od 18 do 26 godzin do zaschnięcia tego typu gliny, czyli że drzwi mogły być otwierane i zamykane kilka razy dziennie; cf. E. Fiandra, *A che cosa servivano le cretule di Festos*, Proceedings of the second International Cretological Congress, Athens 1968, p. 392; idem, *Ancora a proposito delle cretule di Festos: connessione tra i sistemi amministrativi centralizzati e l'uso delle cretule nell'età del bronzo*, Bollettino d'Arte 60, 1975, fasc. 1–2, p. 1–25.

⁸ Na przykład w pałacu w Arslantepe odkryto depozyt ponad 5000 plomb wyrzucanych zawsze w to samo miejsce. Na podstawie szczegółowych badań wyróżniono 17 warstw odpowiadających najprawdopodobniej latom słonecznym; cf. P. Ferioli, E. Fiandra, *Archival Techniques and Methods at Arslantepe*, Archives Before Writing, Proceedings of the International Colloquium, Oriolo Romano 23–25 October 1991, Rome 1994, p. 149–161.

⁹ Krążki obszernie opisane zostały przez E. Hallagera: E. Hallager, *The Minoan Roundel and other Sealed Documents in the Neopalatial Linear A Administration*, Aegaeum 14, 1996. Są to najprawdopodobniej promesy zapłaty/potwierdzenia dostawy. Awers może nosić znaki pisma linearnego A i ideogramy, szerokie krawędzie są ostemplowane. Określa się je mianem dokumentów niepiśmiennej biurokracji, ponieważ zastosowany system uniemożliwia oszukanie osoby niepiśmiennej – przedmiot transakcji opisany jest na awersie, ale ilość symbolizują odciski pieczęci na krawędziach.

¹⁰ Prace wykopaliskowe rozpoczęły się w 1996 r.

pieczętowanych wylewach i z inskrybowanymi tabliczkami. O kultowym charakterze pomieszczenia świadczy natomiast obecność m. in. figurek glinianych, rogów sakralnych, miniaturowych naczynek, itp. We wspomnianej Dzielnicy Mu w Mallia został znaleziony niewielki, ale ważny depozyt. Obecność plomb w pokoju usytuowanym blisko wejścia do pałacu¹¹, znalezionych wraz z tabliczką opiewającą na wysoką sumę 7000 jednostek, świadczy o istnieniu w okolicy archiwum. Największy depozyt hieroglificzny pochodzi z pałacu w Knossos¹². Zabytki zostały przemieszczone podobnie jak w Fajstos. Znaleziono około 40 wielokrotnie pieczętowanych półksiężyców i węzełków o płaskim spodzie ostemplowanych przez różne, niemal niepowtarzające się pieczęci, co może świadczyć o wzajemnej kontroli urzędników lub o tym, że transakcje zawierały osoby spoza pałacu. Po wspólnym upewnieniu się, co do zawartości kontrahenci (albo oddawca i przyjmujący urzędnik) pieczętowali razem pojemnik¹³.

Pod koniec okresu średniominojskiego II B ośrodki administracji minojskiej dotknęła fala zniszczeń. W kolejnym okresie – późnominojskim – na szeroką skalę zaczyna być stosowane pismo linearne A, co jednak nie wydaje się powodować uszczuplenia roli gilytyki w administracji. Pojawiają się nowe typy dokumentów, a każdy z ośrodków kreteńskich wypracowuje w tym czasie swój własny, charakterystyczny system zarządzania, co świadczy o ich dużej autonomii. Podupadają pałace w Mallia i Fajstos. Rolę tego ostatniego przejmuje nowa willa w Aja Triada¹⁴. Dokumenty pojawiają się także w domach miejskich. Administracja Młodszych Pałaców zaprzestaje używania plomb bezpośrednich na rzecz węzełków wiszących o różnych kształtach, noduli i krążków. Dwa ostatnie typy dokumentów nie były do niczego przymocowywane, a węzłki trzymały się na sznurkach i rzemkach, jednak niemożliwe jest ustalenie, do czego mogły być przyłączone.

Najstarszy depozyt dokumentów pieczętowanych z tego okresu pochodzi z Repozytorium Kultowego w Knossos. Trudno na jego podstawie dokonywać jakichkolwiek wniosków, ponieważ jest niewielki i nietypowy ze względu na dużą liczbę noduli. W innych młodszopałacowych depozytach noduli, interpretowane jako promesy zapłaty, są zjawiskiem marginalnym, tu zaś stanowią ponad połowę

¹¹ Podobnie jak to ma miejsce w okresie PM I B w Aja Triada i w mykeńskim Kompleksie Archiwalnym w Pylos.

¹² Bardzo użytecznego opracowania plomb z Knossos (na podstawie publikacji i notatek A. Evansa) dokonała M.A.V. Gill: M.A.V. Gill, *The Knossos Sealings: Provenience and Identification*, BSA 60, 1965, p. 58–98.

¹³ J. Weingarten, *Sealing Studies in the Middle Bronze Age: III. The Minoan Hieroglyphic Deposits at Mallia and Knossos* [CMS Beiheft 5], 1995, p. 309

¹⁴ E. Fiandra opisuje znaną z pokoju 10 pałacu plombę wiszącą z inskrypcją linearną A datowaną na pierwszą fazę Młodsze Pałacu. Wiadomo, że jedna plomba to za mało, aby mówić o systemie administracyjnym, jednak pozwala ona na postawienie hipotezy, że także w Fajstos nastąpiło przejście z plomb bezpośrednich do wiszących i, być może, pałac nadal pozostawał ważnym ośrodkiem, dzielącym się kompetencjami z willą w Aja Triada; cf. E. Fiandra, *La cretula del vano 10 a Festos e le sue implicazioni nell'amministrazione fra MM III e TM*, in: L. Rocchetti ed., *Sybrita. La Valle di Amari fra Bronzo e Ferro. Ricerche Grecoitaliane in Creta Occidentale* [Incunabula Graeca 96], Roma 1994, p. 15–26.

zabytków. Na pozostałą część tego depozytu składają się węzélki o płaskim spodzie, które od tego czasu pojawiają się coraz częściej. Po raz pierwszy pojawiły się tu odciski popularnych później, szczególnie w Zakro, tzw. pieczęci naśladowujących. Ich nazwa bierze się z tego, że przedstawiono na nich identyczne sceny. Różnice można dostrzec dopiero przy użyciu szkła powiększającego. Mogły one oznaczać urząd, a może nadawały specjalne uprawnienia. Być może służyły także do identyfikacji miejsca pochodzenia; w różnych miejscach Krety (na przykład w willi w Sklavokampos) znaleziono odciski, które pozostawiły znalezione w Knossos złote sygnety.

W willi w Aja Triada, w jej części północno-wschodniej znaleziono około 1000 węzélków, przeważnie spadłych z wyższej kondygnacji. W pokoju blisko południowego wejścia do willi, a więc położonego bardzo dogodnie do rozliczeń z osobami przybywającymi z zewnątrz, znaleziono depozyt 45 noduli. Około 70% dokumentów z tego stanowiska dodatkowo jest inskrybowanych.

W Chania, Zakro i Gurnia dokumenty pieczętowane pochodzą zarówno z pałacu, jak i z domów w zabudowie miejskiej. W obrębie pierwszego z tych stanowisk, w pałacu, znaleziono plomby przemieszczone po dokonaniu bilansu. Były to – obok węzélków wiszących i o płaskim spodzie – przede wszystkim krążki. Pojedyncze zabytki pochodzą z domów miejskich datowanych od okresu późnominojskiego I B do późnominojskiego II. W Zakro duży depozyt liczący ponad 500 plomb znaleziono w miejskim Domu A. Zdecydowana większość z nich to węzélki o płaskim spodzie, noszące odciski więcej niż jednej pieczęci, prawie wcale nie inskrybowane. Przyjmuje się, że ten typ plomb służył do pieczętowania dokumentów sporządzonych na nietrwałych materiałach. W pałacu natomiast znaleziono zaledwie kilka dokumentów, ale Erik Hallager wspomina o niesprecyzowanej liczbie innych, które uległy rozkładowi pod wpływem wody¹⁵. Dużą część depozytu z Zakro stanowią pieczęci naśladowujące. W Gurnia i w Tylissos znaleziono niewielką liczbę noduli i węzélków, zarówno w domach, jak i w pałacu. W obrębie obu tych stanowisk dokumenty współwystępowały z narzędziami i surowcami powiązanymi z obróbką metali.

Nieliczne dokumenty znaleziono w pokoju willi w Pyrgos wraz z przedmiotami o charakterze kultowym.

Pierwsze pieczęci znalezione na Łądzie na stanowiskach kultury mykeńskiej są sprowadzane z Krety. Pojawiające się później produkty lokalne zawsze pozostają pod silnym wpływem minojskim. Depozyty dokumentów mykeńskich są niewielkie, składają się przeważnie z węzélków (z nowym wariantem mocowanym bezpośrednio do przedmiotu, bez użycia sznurka) i z – znanych z Krety Starszych Pałaców – dawnych plomb na wylewy naczyń.

W przeciwieństwie do sytuacji, z jaką mieliśmy do czynienia w kulturze minojskiej, wszystkie znane dotychczas stanowiska mykeńskie prezentują jeden wspólny wzorzec używania pieczęci, co świadczy o istnieniu silnego, jednolitego systemu, któremu podporządkowane są ośrodki.

¹⁵ Teren, na którym leży pałac w Zakro jest podmokły: Hallager, *op. cit.*, p. 90.

W dużym, aktywnym administracyjnie i politycznie pałacu w Pylos, znaleziono zaledwie 147 węzełków wiszących¹⁶, przede wszystkim w Archiwum i magazynach oliwy w obrębie głównego budynku pałacowego. Obecność plomb w Magazynie Wina i w Warsztacie Północno-Wschodnim zajmującym się obróbką skór (podobnie jak w pałacu w Tebach) wskazuje na to, że po zdjęciu z dostarczonych surowców lub produktów przechowywano je przez określony czas do rozliczenia. Do Archiwum prowadziło odrębne wejście, niewymagające przechodzenia przez główną bramę, co było szczególnie wygodne przy scentralizowanym systemie opartym na pobieraniu podatków i innych należności, wydzielającym w zamian określone produkty i surowce. Większość plomb mykeńskich nosi czytelne dla nas inskrypcje w piśmie linearnym B, które potwierdzają wysoki stopień biurokratyzowania mykeńskiej struktury administracyjnej. Dostarczają one wszelkich możliwych danych na temat produktu, np.: jakiej płci i wieku było dostarczone do pałacu zwierzę, skąd przybyło albo dokąd należy je wysłać, dla kogo (z imienia i urzędu) jest przeznaczone.

W mykeńskim pałacu w Knossos plomby znajdowane były na całej jego powierzchni oraz w pobliskich budynkach. Możemy wyodrębnić przynajmniej dwa depozyty związane z fazą ostatecznego zniszczenia, datowaną na okres późnominojski III A 1/2. Pierwszy zajmował kilka pomieszczeń w Skrzydle Wschodnim. Różnorodność motywów świadczy o pozapałacowym pochodzeniu właścicieli pieczęci (czyli o przyjmowaniu przez pałac towarów wynikających z powinności albo zawieraniu transakcji handlowych). Drugi depozyt plomb pochodzi z pomieszczenia nad Piwnicami Południowo-Zachodnimi. Treść towarzyszących im tabliczek ma wyraźnie militarny charakter.

W Mykenach najważniejsze dokumenty, związane z różnego rodzaju działalnością handlową, pochodzą z domów położonych na południe od Okręgu Grobów Szybowych B. W Domu Sfinksów 7 plomb stanowiących komplet z tabliczką odnosi się do kilku tych samych typów naczyń. W Domu Kupca Oliwy znaleziono około 30 dużych, transportowych dzbanów kabłączkowych, z których część miała zapieczętowane wylewy.

Największy zwarty zespół odcisków mykeńskich znaleziony w jednym miejscu pochodzi z Teb. Pięćdziesiąt pięć inskrybowanych węzełków wiszących odkryto w Pokoju Plomb w Budynku Północnym związanym z obróbką skór (co potwierdzają znajdujące się na plombach ideogramy). Dokumenty spadły z wysokości. Może magazynowano je na półce po odcepieniu od przedmiotów, z którymi przybyły, a może powieszono je za sznurki na wbitych w ścianę kołkach¹⁷. W obrębie depozytu dały się zauważyć różne rodzaje gliny, co oznacza, że dokumenty trafiły tu z kilku miejsc.

Duża grupa pieczęci datowanych na okres kultury mykeńskiej pochodzi z grobów. Na pewno były wyznacznikiem statusu społecznego zmarłego, świadcząc nie

¹⁶ Tak niewielka ilość plomb może wiązać się ze ściślejszą centralizacją administracji mykeńskiej, w której prawie wszystko podlega kontroli przełożonych i jest zapisywane na tabliczkach.

¹⁷ Podobnie wyglądały dokumenty z Warsztatu Półn-Wsch w Pylos, co świadczy o zbliżonym sposobie przechowywania.; cf. V. L. Aravantinos, *The Use of Sealings in the Administration of Mycenaean Palaces*, in: *Pylos Comes Alive. Papers of Symposium Fordham University, New York 1984*, p. 46.

tylko o jego pozycji w hierarchii, ale też o zamożności¹⁸. Ze względu na staranny dobór surowców służyły też jako biżuteria¹⁹. W dwóch bogato wyposażonych grobach tolosowych w Rutsi i Wafio pochowanych mężczyzn zaopatrzone w spore kolekcje gemm i sygnetów, niekiedy noszących wyobrażenia postaci w sukniach syryjskich (interpretowanych jako strój kapłanów, arystokracji). Wydaje się, że w społeczeństwie mykeńskim pieczęć była trudniej osiągalna niż w minojskim, przeznaczona dla wąskiej grupy osób, podkreślająca pozycję społeczną właściciela.

Mężczyzna z gemmy CMS I 223²⁰ z tolosu w Rutsi, z pieczęcią na nadgarstku, ma wszelkie atrybuty osoby niezwyklej: suknię syryjską i gryfa prowadzonego na smyczy²¹. Dla porównania: na minojskim fresku z Tell el-Dabaa gemmę w kształcie spłaszczonego cylindra nosi na nadgarstku akrobata popisujący się ewolucjami na grzbiecie byka. Dla Minojczyków pieczęć była chyba przede wszystkim sprawnym narzędziem służącym identyfikacji i autoryzacji, związanym z zawieraniem transakcji lub umów z urzędnikami. Także ilość zabytków ze stanowisk minojskich świadczy o większym rozpowszechnieniu pieczęci wśród mieszkańców Krety niż Mykeńczyków.

W okresie późnohelladzkim III B następuje upadek kultury mykeńskiej. Wraz z nadejściem tzw. wieków ciemnych i rozpadem struktury społecznej znika potrzeba administracyjnego użycia pieczęci, które pozostaną w tym czasie wyłącznie biżuterią i amuletami.

Seal use in the Bronze Age Crete and Greek Mainland

ABSTRACT

The article describes both sphragistic and nonsphragistic use of seals in the Bronze Age Crete and Greek Mainland. While analysing sealings deposits found in villas and palaces together with their contexts I tried to shed some light on administrative and economic procedures and their changes depending on time, place and local needs. Describing some important tomb deposits containing many precious gems, sealstones and golden signets I wanted to underline great significance of seals not only as sphragistic devices but also as jewellery, talismans and symbols of social status.

¹⁸ O wartości gemm świadczy ich kolekcjonowanie – od okresu PH II regularnie zaczynają pojawiać się one w dużo młodszych od siebie kontekstach.

¹⁹ O takim zastosowaniu gemm i pierścieni świadczą miejsca, w których znajduje się je w grobach przy nadgarstkach, na szyi. Odnosi się to także do pierścieni, które niekiedy miały zbyt małą obrączkę, aby można je było nosić na palcu.

²⁰ Skrót CMS oznacza Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel, w którym publikowane są systematycznie pieczęci i plomby z kolejnych stanowisk. Cyfra rzymska oznacza tom, arabska kolejny numer zabytku w danym tomie.

²¹ P. Rehak, *The Aegean "Priest" on CMS I 223*, Kadmos 33, 1994, p. 76–84.

Tab. 1. Łąd Grecki. Tabele chronologiczne

CHRONOLOGIA WZGLĘDNA WG A. EVANSA	CHRONOLOGIA BEZWZGLĘDNA
Okres: wczesnohelladzi I	3600–2900
wczesnohelladzi II	2900–2570/2410
wczesnohelladzi III	2570/2410–2090/2050
średniohelladzi	2090/2050–1600
późnohelladzi I	1600–1510/1500
późnohelladzi II A	1510/1500–1440
późnohelladzi II B	1440–1390
późnohelladzi III A 1	1390–1370/1360
późnohelladzi III A 2	1370/1360–1340/1330
późnohelladzi III B	1340/1330–1185/1180
późnohelladzi III C	1185/1180–1065
submykeński	1065–1015

Tab. 2. Kreta. Tabele chronologiczne

Okresy wg A. Evansa	CHRONOLOGIA WZGLĘDNA		CHRONOLOGIA BEZWZGLĘDNA
	Okresy wg G. Walberg	Okresy „pałacowe”	
wczesnominojski I			3650/3500–3000/2900
wczesnominojski II			2900–2300/2150
wczesnominojski III			2300/2150–2160/2025
średniominojski I A	przedkamaresowy	przedpałacowy	2160/1979–XX wiek
średniominojski I B	Stary Kamares	Starsze Pałace	XIX wiek
średniominojski II	Klasyczny Kamares		XIX wiek–1700/1650
średniominojski III A	postkamaresowy	Młodsze Pałace	1700/1650–1640/1630
średniominojski III B			1640/1630–1600
późnominojski I A			1600/1580–1480
późnominojski I B			1480–1425
późnominojski II		Pałac Przejściowy w Knossos	1425–1390
późnominojski III A 1			1390–1370/1360
późnominojski III A 2		Pałac Mykeński w Knossos	1370/1360–1340/1330
późnominojski III B			1340/1330–1190
późnominojski III C			1190–1070
subminojski			1070–po 1015

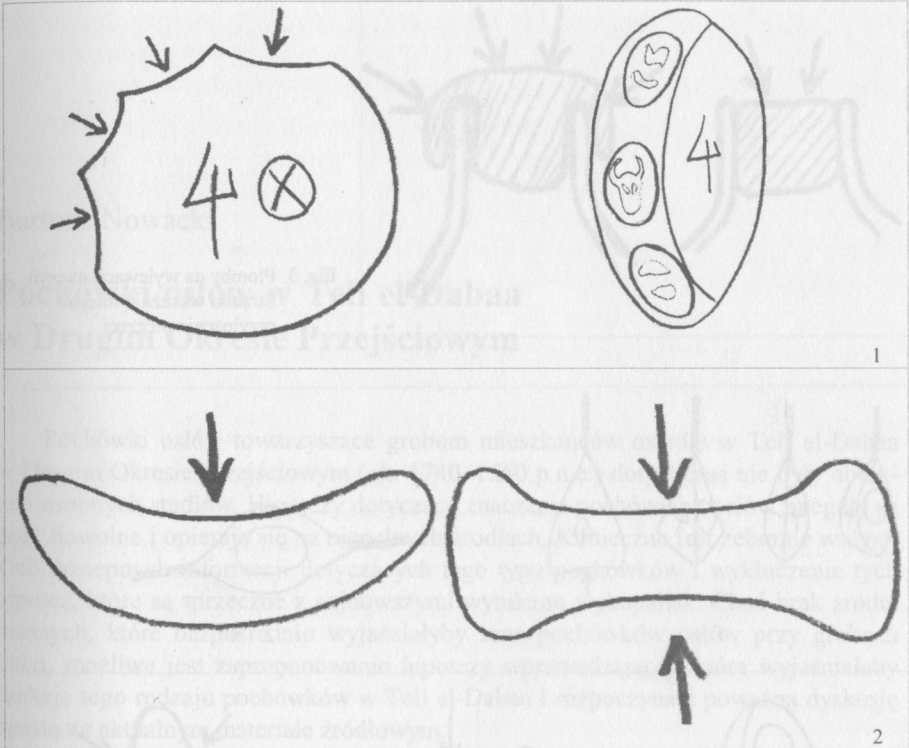

Fig. 1. Dokumenty niezależne od przedmiotu transakcji: 1 – krążek; 2 – *nodulus*. Strzałki wskazują miejsce przyłożenia pieczęci (wszystkie rys. J. Mierzwinska)

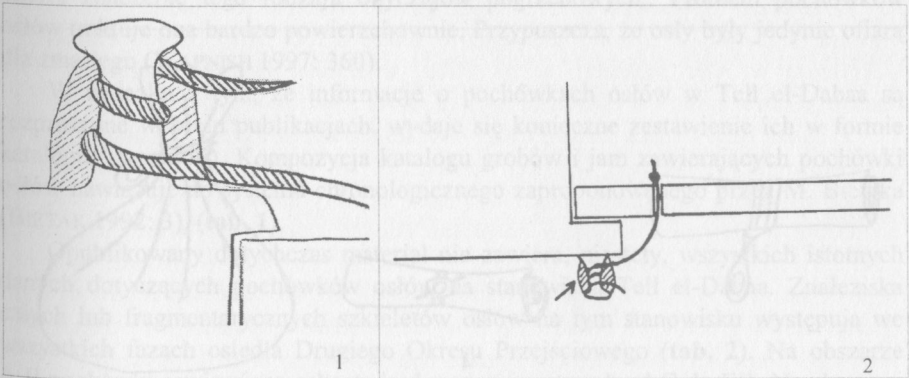

Fig. 2. Plomba lejkowata (1) i zasada zamykania drzwi (2)

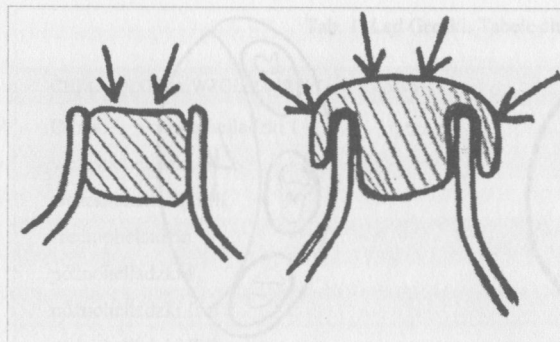

Fig. 3. Plomby na wylwach naczyń.
Strzałki wskazują miejsce
przyłożenia pieczęci

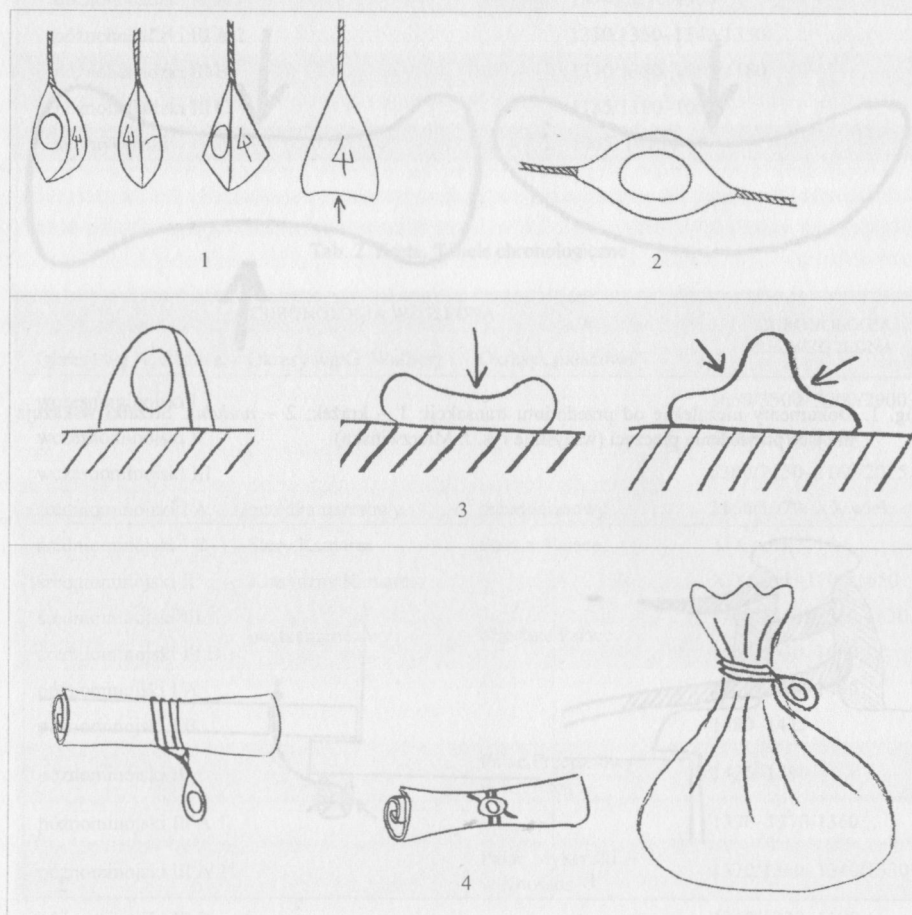

Fig. 4. Węzłki: 1 – wiszące o jednym otworze; 2 – wiszące o dwóch otworach;
3 – o płaskim spodzie; 4 – przykładowe zastosowanie węzłków